

УДК 32:351

[https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2\(30\)-14](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-2(30)-14)

Черненко Інна Олександрівна,

аспірант, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, <https://orcid.org/0000-0002-9189-6652>

Chernenko Inna Oleksandrivna,

Postgraduate Student, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Frometivska str., 2, <https://orcid.org/0000-0002-9189-6652>

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНТРОЛЮ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ДЕРЖАВНИМ АПАРАТОМ

Анотація. Визначено, що у давньогрецьких уявленнях громадянське суспільство виступало як спільнота вільних повноправних чоловіків, що добровільно підкоряються один одному на основі права та порядку. Відзначено, що навіть таке розуміння громадянського суспільства вже відокремлювало його як від держави, так і від релігії, робило його самостійним актором соціальної взаємодії. Не маючи владних повноважень, громадянське суспільство через нерозривний зв'язок з полісом було зобов'язане контролювати їх у різних формах, а множинність полісів забезпечувала різноманіття практичних підходів до інституціоналізації такого контролю. Найбільш яскравим проявом множинності практичних підходів до забезпечення контролю громадянського суспільства за державним апаратом стала афінська демократія, яка ввібрала у собі все різноманіття його різних форм.

Визначено, що ідеї мислителів Стародавнього Риму призвели до того, що уявлення про громадянське суспільство стали уявленнями про вільне (рівноправне) суспільство, зв'язок якого з державою носить переважно правовий характер. Середньовічні теологи звернули увагу на те, що громадянське суспільство не тільки виділяється з суспільства як такого, але й відрізняється від держави.

Встановлено, що дослідження призвели до того, що громадянське суспільство як явище отримало достатню кількість описових характеристик, щоб можна було спробувати наукового визначення поняття «громадянське суспільство». У часи середньовіччя та у більш пізні часи у низці досліджень робилися спроби будь-яким чином розмежувати громадянське суспільство і суспільство, як таке. У двадцятому столітті стала панувати думка про те, що громадянське суспільство є всеохоплюючою спільнотою, яка не лише куди більша, ніж держава, а й в окремих контекстах може ототожнюватися з нею.

Виходячи з опосередкованого та прямого втілення влади, можна стверджувати, що саме громаді слід контролювати як свою діяльність, так і діяльність інших структур.

Держава не визначає своє місце та призначення у громадянському суспільстві, а, навпаки, безпосередньо саме суспільство, враховуючи інтереси громадян, не тільки формує систему владних відносин, а й намічає шляхи функціонування та розвитку держави. Це викликано тим, що в демократичній системі управління основним джерелом влади є громада. Враховуючи сучасні тенденції розвитку організації державної влади, зазначимо, що публічне управління суспільством має мати ознаки саморозвитку, самостійності та самоідентичності. Це передбачає орієнтацію на пряму дослідження у бік розширення питання про можливості поєднання суспільством одночасно двох ролей: об'єкта та суб'єкта контролю. Стосовно до даного аспекту варто зауважити, що громадянське суспільство, представлене у вигляді цілісної системи горизонтальних зв'язків, гарантує контроль за державним апаратом.

Мета статті. Метою проведеного в поданій статті дослідження є визначення основних наукових підходів щодо контролю громадянського суспільства за державним апаратом.

Методологія. Визначальним у методології дослідження є наступне. У зв'язку з військовою агресією Росії проти України можна стверджувати, що через війну виникає своєрідний феномен, у тому, що сама влада має забезпечити умови для трансформації ролі суспільства у сфері управління та влади у державі. Контроль як процес та як цілеспрямована діяльність здійснюється в рамках взаємодії суб'єкта та об'єкта. Виходячи з даного контексту, управління суспільством є не просто різновидом державного управління, а своєрідним методом громадського управління, що охоплює, крім іншого, і діяльність структур громадянського суспільства. Влада може здійснюватися як безпосередньо громадою, так і її представниками. Незалежно від цього влада продовжує відігравати роль вольового відношення між різнорідними частинами суспільства, що реалізують свою волю та інтерес. Контроль як специфічний інструмент самозбереження системи державної влади забезпечує її взаємодію і захищає від загроз послаблення легітимності.

Наукова новизна. Дістали подальший розвиток: історичний огляд основних підходів до поняття та ознак громадянського суспільства у взаємодії з державним апаратом, який дозволив виділити наступні його ознаки: це співтовариство громадян; воно забезпечує зв'язок громадян та держави; забезпечує цей зв'язок у вигляді права; не входить до держави; має власну структуру; засноване на інституті власності; пов'язані з реалізацією потреб громадян; взаємодіє з державою за принципом зворотного зв'язку; уточнено визначення поняття громадянського суспільства як спільноту громадян, які володіють власністю і прагнуть задоволення своїх потреб шляхом взаємодії з державою в правовій формі і за допомогою створення різних об'єднань, організацій та інших інститутів, що не входять до державного апарату, але взаємодіють з ним за принципом зворотного зв'язку.

Висновки. З наведеного визначення громадянського суспільства у взаємодії з державним апаратом випливає можливість виділення в громадянському суспільстві окремих суб'єктів, які мають такі ознаки: це громадяни чи їх об'єднання; мають економічні інтереси та інші потреби; що не входять до державного апарату і, через це, не володіють державно – владними повноваженнями; які прагнуть за рахунок взаємодії з державою задовольнити свої потреби; здійснюють таку взаємодію у правовій формі.

Ключові слова: громадянське суспільство, державний апарат, контроль, наукові підходи.

BASIC SCIENTIFIC APPROACHES TO DETERMINING CONTROL OF CIVIL SOCIETY OVER THE STATE APPARATUS

Abstract. It was determined that in ancient Greek ideas, civil society appeared as a community of free, full-fledged men who voluntarily submit to each other on the basis of law and order. It was noted that even this understanding of civil society already separated it from both the state and religion, making it an independent actor of social interaction. Not having authoritative powers, civil society, due to its inextricable connection with the polis, was obliged to control them in various forms, and the multiplicity of polises provided a variety of practical approaches to the institutionalization of such control.

The most striking manifestation of the multiplicity of practical approaches to ensuring the control of civil society over the state apparatus was Athenian democracy, which absorbed all the diversity of its various forms. It was determined that the ideas of the thinkers of Ancient Rome led to the fact that ideas about civil society became ideas about a free (equal) society, the connection of which with the state is mainly of a legal nature. Medieval theologians drew attention to the fact that civil society is not only distinguished from society as such, but also differs from the state. It is established that the research led to

the fact that civil society as a phenomenon received a sufficient number of descriptive characteristics, so that it was possible to attempt a scientific definition of the concept of "civil society".

During the Middle Ages and in later times, a number of studies attempted to distinguish between civil society and society as such in any way. In the twentieth century, the prevailing opinion was that civil society is a comprehensive community that is not only much larger than the state, but can also be identified with it in certain contexts.

Based on the indirect and direct embodiment of power, it can be argued that it is the community that should control both its activities and the activities of other structures. The state does not determine its place and purpose in civil society, but, on the contrary, society itself, taking into account the interests of citizens, not only forms a system of power relations, but also outlines the ways of functioning and development of the state. This is caused by the fact that in a democratic management system, the main source of power is the community. Taking into account the current trends in the development of the organization of state power, we note that public management of society should have signs of self-development, independence and self-identity.

This involves the orientation of the direction of research in the direction of expanding the question of the possibility of combining two roles by society at the same time: the object and the subject of control. In relation to this aspect, it is worth noting that civil society, presented in the form of an integral system of horizontal connections, guarantees control over the state apparatus.

The purpose of the article. The purpose of the research carried out in the presented article is to determine the main scientific approaches to the control of civil society by the state apparatus.

Methodology. The following is decisive in the research methodology. In connection with Russia's military aggression against Ukraine, it can be argued that a peculiar phenomenon arises because of the war, in that the government itself must provide conditions for the transformation of the role of society in the sphere of governance and power in the state. Control as a process and as a purposeful activity is carried out within the framework of subject-object interaction. Based on this context, the management of society is not just a type of state management, but a unique method of public management, which includes, among other things, the activities of civil society structures. Power can be exercised both directly by the community and by its representatives. Regardless of this, the government continues to play the role of a voluntary relationship between disparate parts of society, which realize their will and interest. Control as a specific tool of self-preservation of the state power system ensures its interaction and protects against threats of weakening legitimacy.

Scientific novelty. They received further development: a historical review of the main approaches to the concept and features of civil society in interaction with the state apparatus, which allowed to highlight the following features: it is a community of citizens; it provides communication between citizens and the state; provides this connection in the form of a right; does not belong to the state; has its own structure; based on the institution of ownership; related to the implementation of citizens' needs; interacts with the state on the principle of feedback; the definition of the concept of civil society as a community of citizens who own property and seek satisfaction of their needs through interaction with the state in a legal form and through the creation of various associations, organizations and other institutions that are not part of the state apparatus, but interact with it according to principle of feedback.

Conclusions. The given definition of civil society in interaction with the state apparatus implies the possibility of distinguishing individual subjects in civil society that have the following characteristics: they are citizens or their association; have economic interests and other needs; that are not part of the state apparatus and, because of this, do not possess state-authority powers; who seek to satisfy their needs through interaction with the state; carry out such interaction in a legal form.

Key words: civil society, state apparatus, control, scientific approaches.

---

1. Вступ

Для повнішого теоретичного дослідження контролю громадянського суспільства за державним апаратом, на наш погляд, необхідно звернутися до витоків виникнення поняття «громадянське суспільство» та встановити, які уявлення філософів та науковців про громадян-

ське суспільство існують сьогодні і яким чином у різних концепціях громадянського суспільства досліджується питання взаємодії даного суспільства з державою, загалом, і приділити у своїй особливу увагу дослідженням взаємодії громадянського суспільства з державним апаратом.

2. Історичні основи знання про громадянське суспільство. Вже у філософів Стародавньої Греції тема участі громадськості у здійсненні державної влади, у тому числі і за допомогою здійснення контролю з боку населення за справами держави, викликала значний інтерес. Так, ідея про необхідність участі широких верств населення у прийнятті рішень про необхідність та форму покарання будь-якого громадянина державою була висловлена саме філософами Стародавньої Греції. Аристотель писав, що «думка народу і є право, і воно може контролювати справи держави» (Aristoteles, 1798, с. 6-7). На цій підставі Аристотель спробував сформулювати основні принципи «спілкування» вільних і рівних громадян між собою, одним із різновидів якого він і вважав державу, називаючи його «спілкуванням політичним» (Aristoteles, 1798, с. 3).

Звідси випливає, що Аристотель розглядав давньогрецький поліс не стільки територією, скільки об'єднанням безлічі «будинків та пологів», що складаються з племінних та сімейних груп вільних греків. Прекрасно розуміючи, що давньогрецьке місто складається не тільки з «будинків та пологів», Аристотель розмежував два види влади, що здійснюється у полісі. На його думку, щоб «володіти» засобами, «необхідними для життя, не потрібно жодного специфічного знання, а потрібна лише «економічна» влада, на відміну від участі в «політичній», тобто громадянській, владі, яку громадянин має «розуміти» (Aristoteles, 1798, с. 3). З розмежування двох різновидів влади у суспільстві було і розмежування влади щодо суб'єктів владних відносин.

Таким чином, у давньогрецьких уявленнях громадянське суспільство виступало як спільнота вільних повноправних чоловіків, що добровільно підкоряються один одному на основі права та порядку. Відзначимо, що навіть таке розуміння громадянського суспільства вже відокремлювало його як від держави, так і від релігії, робило його самостійним актором соціальної взаємодії. Не маючи владними повноваженнями, громадянське суспільство через нерозривний зв'язок з полісом було зобов'язане контролювати їх у різних формах, а множинність полісів забезпечувала різноманіття практичних підходів до інституціоналізації такого контролю. Найбільш яскравим проявом множинності практичних підходів до забезпечення контролю громадянського суспільства за державним апаратом стала афінська демократія, яка ввбирала у собі все різноманіття його різних форм. Перша

форма такого контролю – еклесія – являла собою пряму спадщину родоплемінної ідеї загального контролю за особами, які здійснюють розпорядчі функції, і в своїй основі передбачала участь усіх громадян, які становлять античне «суспільство». Формально, не маючи спеціально обумовлених владних повноважень, еклесія могла приймати рішення, обов'язкові для посадових осіб та державних органів. Представницька форма контролю здійснювалася «радою п'ятисот» (буле), яка поділялася на десять частин (пританій), що здійснювали правління протягом 1/10 частини року. Пританії, що склалися з п'ятидесяти осіб, практично виконували як функції парламенту, так і функції уряду. Саме в їх діяльності виникла ситуація, коли державний орган, який має владні повноваження, але складається з виборних представників народу, здійснював контроль за діяльністю призначених ним посадових осіб. Нарешті, геліея, будучи судом, що складався з п'ятисот присяжних і ста запасних, за загальної кількості присяжних у шість тисяч громадян, була тимчасово існуючим органом, якому владні повноваження передавалися лише для вирішення конкретної справи.

Чималий внесок у формування теоретичних уявлень про громадянське суспільство зробили римські мислителі. Чималий внесок у формування теоретичних уявлень про громадянське суспільство зробили римські мислителі. Так, Цицерон у своєму творі «Про державу» відстоював думку про те, що держава потребує контролю, що здійснюється народом (Цицерон М.Т., 1994). Цю ж ідею відстоював і Епікур, який стверджував, що право, що відноситься до громадянського організму (κοινόν), – необхідна умова для певної взаємної спільності між індивідами (Laertius D., 1999). Крім того, саме римські юристи у своїх працях почали вживати словосполучення «громадянське суспільство».

Таким чином, ідеї мислителів Стародавнього Риму призвели до того, що уявлення про громадянське суспільство стали уявленнями про вільне (рівноправне) суспільство, зв'язок якого з державою носить переважно правовий характер. Середньовічні теологи звернули увагу на те, що громадянське суспільство не тільки виділяється з суспільства як такого, але й відрізняється від держави. Зокрема, А. Магнус стверджував, що в числі «притаманних людині за природою речей є держава та громадянське, або політичне спілкування» (Magnus A., 1891), досить чітко розмежовуючи їх.

Аквінський Ф. у свою чергу розглядав громадянське суспільство як один із елементів

соціальної системи, стверджуючи, що «устрій спільності, якою керує людський закон, відрізняється від устрою спільності, керованої законом Божественним: людський закон керує громадянським суспільством, тобто спільністю людей між собою. А спільність, керована Божественним законом, є спільністю людей і Бога в цьому чи майбутньому житті» (Aquinas Th., 2015). Розвиваючи цю ідею, він, зрештою, виділяє чотири основні соціальні підсистеми, описуючи їх так: «спільність природна є та, відповідно до якої об'єднуються в природний рід, і на цій спільності ґрунтується дружба батька та сина та інших кривних родичів. Інша спільність – господарська, відповідно до якої люди поєднуються один з одним у домашніх справах. Ще одна спільність – політична, відповідно до якої люди спілкуються зі своїми співгромадянами. Четверта спільність Божественна, відповідно до якою люди об'єднуються у єдиному тілі Церкви дією, чи силою» (Aquinas Th., 2015). При цьому він намагається дати таке визначення: «то вічне, чим пов'язана деяка безліч, або навіть двоє чи троє, а також ті, хто є громадянами будь-якої держави, входять у вічне суспільство, тому що перебування людини в граді відноситься до всієї людського життя, і це є політичне суспільство» (Aquinas Th., 2013). Таким чином, для Ф. Аквінського громадянське суспільство є частиною суспільства, яка, будучи керована законом, складається з громадян і охоплює собою всі політичні відносини. Однак на відміну від А. Магнуса, він не надто точно визначає зв'язок та відмінність громадянського суспільства та держави.

3. Сутність громадянського суспільства у середньовіччі

Чітке розмежування громадянського суспільства, як сукупності громадян, і церковної громади як сукупності віруючих, протрималося досить довго. Так, М. Лютер прямо посилався на біблійний текст: «Псалом 127 говорить, що на землі є тільки два матеріальних (leiblich) правління, град і будинок: «Якщо Господь не буде вдома». А також: "Якщо Господь не охоронить міста". Перше – домогосподарство, звідти походять люди. Друге – правління граду, це країна, люди, князі та панове (що ми називаємо світською владою). Це означає - все, що дається, дитина, майно, гроші, худобу, і так далі. Потім йде третє, власний дім і град Бога, це є церква, вона повинна отримувати з дому людей, з міста - захист і заступництво» (Luther M., 1903, с. 652). Проте наявності церковної ієрархії, на його думку, недостатньо існування громадянського суспільства.

Лютер акцентує увагу на необхідність правового регулювання наступним чином: «Право є мирське правління, земське право, міське право, за яким мають правити бургомістри та князі у справах зовнішніх, «політія», влада в країні та у місті, людський уряд у status politicus, правління «влада» (Obrigkeiten) по відношенню до підданих» (Luther M., 1903, с. 543). Тим не менше, громадянське суспільство може існувати лише в умовах відносної автономії, оскільки «у всякому управлінні слід озиратися на Божественний порядок і волю, і те саме вчення пропонується нам і тут, а саме: Бог за своїм одноосібним задумом захотів, щоб у цій життя були «маски», або «персони», тобто стани та рівні громадянського суспільства» (Luther M., 1903, с. 440). Таким чином, М. Лютер, хоча все ще й дотримувався традиційних середньовічних поглядів на громадянське суспільство, вперше звернув увагу на наявність у ньому станів та рівнів, тобто інститутів.

На відміну від М. Лютера, Ф. Меланхтон надавав громадянському суспільству значно більше соціального значення, вказуючи на те, що громадянське суспільство виступає як своєрідна єдність волі суспільства і Бога. Так, він звертає увагу на те, що «як людський розум і Божественна воля пов'язані один з одним, так само, відповідно до християнської морально-теологічної традиції, Мойсеев закон і «природа» – розуміється як моральний закон – утворюють єдність, яка є основою громадянського суспільства, служачи його «порядком». Свідченням цього є весь закон Мойсеїв, який хоч і був встановлений для одного народу, однак є свідченням того, що це громадське життя встановлено з волі Бога. А сам устрій громадянського суспільства, якщо його правильно розуміти, є закон моральний» (Melanchthon Ph., 2011). Тим не менш, для громадянського суспільства рушійною причиною є схильність, або прагнення людської природи до суспільного життя. Хоча це судження і вірне, однак його буде недостатньо для пояснення причин громадянського суспільства або влади, бо лише рішеннями людей і людськими силами неможливо утримати ні справедливі закони, ні громадянське суспільство. Знатимемо, таким чином, що цей порядок встановлений за Божим голосом, схвалений і воістину Богом підтримується» (Melanchthon Ph., 2011). Незважаючи на формальну вказівку на існування громадянського суспільства «за Божим голосом», Ф. Меланхтон вказує і на те, що «громадянське суспільство необхідно підтримувати: воно не може зберігатися без управління» (Melanchthon

Ph., 2011), фактично об'єднуючи в громадянському суспільстві свідому волю людей і Бога. По суті, Ф. Меланхтон став провісником того розуміння громадянського суспільства, яке склалося в Новий час і мало раціоналістичний характер, ніяк не пов'язаний з релігійними поглядами.

Так, Ж. Боден прямо пов'язує громадянське суспільство з державою, стверджуючи, що «громадянське суспільство (*civitas, societas civilis*) набуває політичної організаційної форми (*respublica, république*) лише завдяки такій ознаці, як вища влада (*summa potestas, maiestas, puissance souveraine*). Сім'я – це природна спільнота, колегія – громадянська спільнота, а республіка відрізняється тим, що це співтовариство, кероване суверенною владою» (Bodin J., 1583). В одному зі своїх висловлювань, він, очевидно прагнучи наголосити на неможливості існування громадянського суспільства без держави, стверджує, що «держави є громадянським суспільством, яке може існувати сама по собі без об'єднань і громад, але не без сім'ї» (Bodin J., 1583). Поряд із очевидним зв'язком громадянського суспільства та держави, вчені Нового часу досить швидко дійшли висновку про те, що основу громадянського суспільства становлять особи.

Так, Т. Гоббс стверджує, що «особистість має найвищу владу (*summum imperium, summa potestas*), представляє об'єднання. Таке об'єднання називається державою або громадянським суспільством, або навіть громадянською особистістю» (Hobbes Th., 1642), і далі «влаштований так союз – це те, що зараз називають політичним тілом або громадянським суспільством; греки ж називають його полісом, тобто містом, яким можна визначити, як багато людей, об'єднане в одну особистість спільною владою заради миру, безпеки та загального блага» (Hobbes Th., 1642).

Специфіка такої «особистості», як громадянське суспільство, настільки важлива для Т. Гоббса, що він визначає відношення держави та громадянського суспільства таким чином: «*civitas* не є ні якимось одним громадянином, ані всіма громадянами разом. Стосовно носія вищої влади, без якої *civitas* була лише порожнім словом («*civitatem, sine summa potestate unius hominis vel coetus, vocabulum inane esse*»), громадяни є підданими» (Hobbes Th., 1642). Зазначимо, що для Гоббса ідея громадянського суспільства настільки важлива і всеосяжна, що, на думку деяких дослідників, «у нього теж відсутній «замковий камінь теорії» – чітке та повне відділення *civitas* не лише від просто якогось суспільства та соціабільності, а й від великих

і довговічних суспільств від усіх соціальних станів, які можливі також і в *status naturalis*» (Hobbes Th., 1642). Втім, проблема співвідношення давньоримського цивітасу з громадянським суспільством, яким воно поставало в теоріях вчених Нового часу, справді була досить заплутаною. З одного боку, очевидним було прагнення отождивити ці два поняття, з іншого – в них бачили й суттєві відмінності: «слово *civitas* зовсім не означало лише «держави» або тим більше лише «місто»; воно могло поширюватися на всі «політичні» об'єднання, тобто і на різні потестарні освіти, що існують у країні, «чи то династія, баронія, графство чи герцогство». У мовному відношенні для цього насправді найбільше підходить старовинне вираження *gemeines Wesen (res publica)*: воно завжди включало в себе, крім усього іншого, і громадянське суспільство: «*res publica* тут (розуміється) у широкому розумінні: як політичне (об'єднання) чи громадянське суспільство» (Alsted J.H., 1644).

Найважливіше доповнення теорії громадянського суспільства зробив Д. Локк, вказавши, що індивід у природному стані працею своїх рук вириває речі з призначеного їм природою порядку. Призначення природи у тому, щоб бути присвоєною людиною, тому природа речей, не порушена працею, а власність є основою *civil society*» (Locke J., 1690).

4. Теоретичні підходи до визначення контролю громадянського суспільства за державним апаратом

Ще яскравіше цей аспект громадянського суспільства пізніше наголосив Ж.Ж. Руссо, який стверджував, що «перший, хто, обгородивши ділянку землі, вигадав: «Це моє!» – і знайшов людей досить простодушних, щоб повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства» (Rousseau J.J., 1964). Завдяки цьому висновку, поряд з громадянством (підданством) як політичною основою громадянського суспільства, власність стала сприйматися як його економічна основа. Крім того, він намагався розмежувати сферу влади громадянського суспільства і держави, вказуючи на те, що держава не повинна мати абсолютної влади, адже люди лише частково жертвують своєю свободою. Тому з розширенням права і свободи збільшується і сфера відповідальності – сама держава у своїй стає підзвітною суспільству.

Всі ці дослідження призвели до того, що громадянське суспільство як явище отримало достатню кількість описових характеристик, щоб можна було спробувати наукового визначення поняття «громадянське суспільство».

Одну з перших таких спроб зробив Пуффендорф С., який визначив громадянське суспільство як «пов'язані разом влада і піддані, які утворюють певну державу, республіку і так далі» (Pufendorf S., 1672). Своєрідне визначення громадянського суспільства дав Г. Лейбніц, який вважав, що це «природна спільність», члени якої «іноді живуть разом в одному місті, іноді розкидані країною; її мета – посюстороннє благополуччя (щастя)» (Leibniz G.W., 1949). Досить розгорнуту характеристику громадянського суспільства дає у своїх працях Х. Вольф, прямо пов'язуючи його виникнення із існуванням суспільного договору. Так, він стверджує, що «суспільний договір – це договір про владу. За допомогою цього контракту індивіди відчужують своє природне право – влада над собою – на користь суспільства як цілого, і останнє набуває таким чином легітимної підстави для здійснення панування над ними. Відразу утворюється суспільство, або з допомогою договору встановлюється держава; із цього договору всім з'являється право кожному» (Wolff Ch., 1754). Відповідно, громадянське суспільство є конструкцією, що дозволяє встановити відношення між публічною владою та суспільством, яке, на думку Х. Вольфа, виглядає наступним чином: «публічна влада (*imperium publicum*) впливала з договору, який одночасно конституював громадянське суспільство; контрагентами цього договору були «вдома», мотивом його укладання – їхня недостатня громадська самостійність» (Wolff Ch., 1754). Зрозуміло, розглядаючи громадянське суспільство, як результат укладання громадського договору, Х. Вольф не міг не згадати і про мету, заради якої був укладений цей договір, сформулювавши її так: «все згодні з тим, що люди з'єдналися в громадянське суспільство не з якою іншою метою, як щоб об'єднаними силами просувати спільне благо, благополуччя держави (яка є безліч людей, об'єднаними силами, що просувають загальне благо) повинно полягати в тому, щоб вони не мали перешкод у досягненні мети, заради якої вони утворювали суспільство» (Wolff Ch., 1754).

У той же час у низці досліджень того часу робилися спроби будь-яким чином розмежувати громадянське суспільство і суспільство, як таке. Наприклад, стверджувалося, що «*societas civilis* означає нічим іншим, як союз домогосподарів – батьків сімейств під егідою однієї влади (*communi imperio*). ...так, що потрібно порядним і чесним батькам сімейства через загрозу з боку непорядних поєднати сили та під однією владою об'єднатися аж до громадянського суспільства,

або держави», і, як наслідок, що «право бути особою не належить до прав людини: суть цього статусу впливає із ставлення людини до *status civilis*: особа є людиною, наділеною громадянським статусом. Кожна особа є людиною, але не кожна людина є особою» (Heineccius J.G., 1738). Досить вузьке визначення громадянського суспільства дав Й. Цедлер, який стверджував, що «громадянська, або цивільна держава, *status civilis, status politicus* є, власне, лад держави або республіки щодо того, як він протилежний військовому державі; і включає у собі всіх, про, цивільних служащих» (Ludovici C.G., 1744). І. Кант суттєво розвиває ідею громадянського суспільства, вказуючи на те, що відносини між ним та державою можуть існувати виключно у правовій формі. Він зазначає, що «навіть громадянський союз (*unio civilis*) не можна назвати суспільством, бо між володарем (*imperans*) та підданим (*subditus*) не існує співтовариства; вони не товариші, а знаходяться щодо субординації, але не координації; ті ж, хто перебуває щодо координації, повинні саме через це розглядати один одного як рівних, оскільки вони підпорядковуються загальним всім законам. Отже, зазначений союз й не так є суспільство, скільки створює його» (Кант И., 1965). Крім того, І. Кант визначає відношення між особистістю, громадянським суспільством та державою наступним чином: «такий стан окремих індивідів у складі народу щодо один одного називається громадянським (*status civilis*), а їх сукупність щодо своїх власних членів – державою (*civitas*), яке через свою форму як щось пов'язане загальною зацікавленістю всіх у тому, щоб перебувати у правовому стані, називається спільністю (*res publica latius sic dicta*)» (Кант И., 1965). З цього випливає, що для І. Канта громадянське суспільство може існувати лише в умовах правової врегульованості його відносин із особистістю та державою. Приблизно в цей час виникає питання про те, як розрізнити громадянське суспільство і державу, якщо і те, й інше складається практично з тих самих людей.

Так, К. Гейденрайх припустив, що «якщо люди своє рішення вийти з природного стану реалізують так, що ставлять собі спільну мету створити об'єднання, в якому відмова від будь-якого беззаконня забезпечуватиметься за допомогою всіх необхідних та всіма схвалюваних коштів, то виникає громадянське суспільство; якщо ж вони домовляються між собою про форму, в якій реалізуватиметься мета цього суспільства, то виникає держава» (Heydenreich K.H., 1795). Однак сприйняття громадянського суспільства

як змісту, а держави, як форми, розділили не всі дослідники. Наприклад, К. Грос наполягав на цільовому критерії розмежування громадянського суспільства і держави, вважаючи, що «та сама кількість людей, які об'єднані заради мети держави, можна уявити також об'єднаним і для інших спільних цілей, і в цьому відношенні воно становить не державу, а суспільство у державі, причому останнє завжди треба розглядати як приватне суспільство, хоча воно і охоплює всіх громадян. Суспільство людей, які об'єдналися заради взаємного захисту своїх прав, називається громадянським суспільством. Суспільство, яке об'єднано задля забезпечення всіх прав його членів під керівництвом влади публічної, тобто перевищує будь-яку приватну владу, називається державою (*civitas, res publica*)» (Gros K.H., 1805).

В. Круг, навпаки, намагається відокремити громадянське суспільство від держави за допомогою правового статусу окремих її учасників, стверджуючи, що «у розширювальному значенні всі члени цивільного товариства можуть претендувати на це звання, у вузькому ж – лише ті, кого можна вважати первісними членами-творцями цивільного товариства. Інакше кажучи, той, хто повністю розпоряджається своїми розумом і свободою або, що те саме, є повнолітнім, дієздатним і зовні незалежним, – і є громадянин держави більш вузькому значенні, а решта – члени громадянського суспільства лише в розширювальному значенні. Можна було б першого називати також активним, а останніх – пасивними громадянами чи просто жителями держави» (Krug W.T., 1818).

А. Герен наполягає у тому, що відмінність громадянського нашого суспільства та держави має відбуватися стосовно власності, вважаючи неправим того, хто розглядає «...членів громадянського суспільства розглядає лише як людей, а не як власників. А тим часом саме забезпечення власності і є головною метою цього суспільства. Якщо ж поняття власника невіддільне від поняття громадянина держави, то руйнується і принцип політичної рівності, бо тоді само собою зрозуміло, що більший власник повинен користуватися більшою часткою участі у законодавчій діяльності, ніж той, хто має менше (власності) чи немає нічого» (Heeren A.H.L., 1817).

Нарешті, Г.В.Ф. Гегель дав таке визначення громадянського суспільства: «Громадянське суспільство – є диференціація, яка виступає між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток

держави; бо як диференціація вона передбачає державу, яка вона, щоб перебувати, повинна мати перед собою як щось самостійне. Якщо держава представляють як єдність різних осіб, як єдність, яка є лише спільністю, то мають на увазі лише визначення громадянського суспільства» (Гегель Г.В.Ф., 1990). При цьому він приділив особливу увагу взаємозв'язку громадянського суспільства та особистості, вважаючи, що «одним принципом громадянського суспільства є конкретна особа, яка є для себе як особлива мета, як цілісність потреб та змішання природної необхідності та свавілля, але особлива особа як суттєво співвідносна з іншою такою особливістю, отже кожне їх стверджує свою значимість і задовольняється лише як опосередковане іншою особливістю разом із тим як повністю опосередковане лише формою загальності, іншим принципом громадянського суспільства» (Гегель Г.В.Ф., 1990). Завдяки тому, що Г.В.Ф. Гегель розробив цілісну концепцію громадянського суспільства, подальші дослідники стали орієнтуватися переважно на розробку окремих ознак громадянського суспільства.

Нарешті, у двадцятому столітті стала панувати думка про те, що громадянське суспільство є всеосяжною спільнотою, яка не лише куди більша, ніж держава, а й в окремих контекстах може ототожнюватися з нею. Так, К. Віланд стверджував, що «громадянське суспільство означає - з дозволу деяких панів і дам, яких слово *bürgerlich* тут могло б ввести в оману, - не суспільство бюргерів (*roturiers*): воно означає ні більше і не менше, як політичне суспільство або держава, а слово «громадянин» у цьому значенні належить рівною мірою будь-якому члену політичного суспільства, до якого б класу він в іншому не ставився» (Wieland C.M., 1930).

Таким чином, громадянське суспільство являє собою соціальну спільність, відмінну від держави і що володіє особливими інститутами, висновок про що прямо робить А. Грамші, який вважає, що «громадянське суспільство ...мережа приватних організацій панівного класу, прямо не включених до апарату державної влади: професійні, культурні, громадські, релігійні, благодійні організації, політичні партії та засоби масової інформації» (Gramsci A., 1971).

До кінця двадцятого – початку двадцять першого століття сформувалася тенденція до посилення впливу громадянського суспільства на діяльність держави, яку Ю. Хабермас описує так: «під Громадською сферою в першу чергу мається на увазі область нашої соціального життя, де щось схоже на громадську думку може

бути сформовано. Публічна сфера починає з'являтися у будь-якому розмові, в якій приватні особи збираються, щоб сформуванати громадську групу (public body). Громадяни ведуть себе як «публічні групи», якщо вони взаємодіють без будь-якого тиску з питань загального (стосується всіх) характеру з дотриманням гарантій свободи зборів та утворення спілок, свободи слова та самовираження» (Habermas J., 1991). «Державна інтервенція у приватне життя полягає в регулюванні ринку праці, турботі про громадську безпеку, схематизації та стандартизації контрактів. Поява нових економічних агентів — великих підприємств, зокрема з державним капіталом, призводить до появи нових, невидимих «публіці» центрів влади. Відтепер громадській сфері відводяться «рекламні» функції. Чим більше вона використовується як машина для політичної та економічної пропаганди, тим більше вона деполітизується загалом і стає псевдоприватною» (Habermas J., 1991). Виходячи з цього, Д. Коен та Е. Арато роблять висновки про те, що в сучасному світі «роль громадянського суспільства безпосередньо пов'язана не з захопленням влади, а з впливом, провідником якого є демократичні асоціації та вільна дискусія в інтелектуальних колах» (Коэн Д.Л., Арато Е., 2003).

Наведений вище огляд основних підходів до поняття та ознак громадянського суспільства, будучи далеко не повним, проте, дозволяє виділити наступні його ознаки: це співтовариство громадян; воно забезпечує зв'язок громадян та держави; забезпечує цей зв'язок у вигляді права; не входить до держави; має власну структуру; засноване на інституті власності; пов'язані з реалізацією потреб громадян; взаємодіє з державою за принципом зворотного зв'язку. Відповідно до виділених нами ознак можна запропонувати для використання наступне визначення поняття громадянського суспільства як спільноту громадян, які володіють власністю і прагнуть задоволення своїх потреб шляхом взаємодії з державою в правовій формі і за допомогою створення різних об'єднань, організацій та інших інститутів, що не входять до державного апарату, але взаємодіють з ним за принципом зворотного зв'язку.

З цього визначення, у свою чергу, випливає можливість виділення в громадянському суспільстві окремих суб'єктів, які мають такі ознаки: це громадяни чи їх об'єднання; мають економічні інтереси та інші потреби; що не входять до державного апарату і, через це, не які володіють державно — владними повноваженнями; які прагнуть за рахунок взаємодії з дер-

жавою задовольнити свої потреби; здійснюють таку взаємодію у правовій формі.

Виходячи з опосередкованого та прямого втілення влади, можна стверджувати, що саме громаді слід контролювати як свою діяльність, так і діяльність інших структур.

Держава не визначає своє місце та призначення у громадянському суспільстві, а, навпаки, безпосередньо саме суспільство, враховуючи інтереси громадян, не тільки формує систему владних відносин, а й намічає шляхи функціонування та розвитку держави. Це викликано тим, що в демократичній системі управління основним джерелом влади є громада. Враховуючи сучасні тенденції розвитку організації державної влади, зазначимо, що публічне управління суспільством має мати ознаки саморозвитку, самостійності та самоідентичності. Це передбачає орієнтацію на пряму дослідження у бік розширення питання про можливість поєднання суспільством одночасно двох ролей: об'єкта та суб'єкта контролю. Стосовно до даного аспекту варто зауважити, що громадянське суспільство, представлене у вигляді цілісної системи горизонтальних зв'язків, гарантує контроль за державним апаратом. Подібний контроль може успішно реалізовувати функцію зворотного зв'язку у механізмі злагодженої регуляції всього соціального простору. Контроль із боку громадян постає як обов'язкова умова розвитку правової держави. Для забезпечення адекватного функціонування держави потрібна взаємодія з громадянським суспільством. Фундаментальна роль громадянського суспільства у збереженні системи управління суспільством та державою заснована на його атрибутивних характеристиках, що передбачають активну діяльність громадянського суспільства як суб'єкту рефлексії соціальних фактів та джерела ідей у комунікативному дискурсі.

5. Висновки. Таким чином, для публічного типу взаємодії громадянського суспільства та державного апарату характерна пряма владна діяльність державних органів, що реалізують функції держави шляхом правотворчості, застосування права та здійснення контролю. Приватноправовий тип взаємодії громадянського суспільства та державного апарату виглядає дещо складніше, оскільки суб'єкти громадянського суспільства, не маючи державно-владних повноважень, можуть впливати на державний апарат шляхом участі у виборних процедурах, експертизі нормативних правових актів, здійсненні моніторингу та контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Aristoteles. Politik / Dtsch. Übers. v. J. G. Schlosser. Lübeck; Leipzig, 1798. 670 p.
2. Цицерон М.Т. О государстве. Диалоги. пер. В.О. Горенштейна. М. : Науч.-изд. центр "Ладомир" : Наука, 1994. С. 22-24.
3. Laertius D. Vitae philosophorum. Hrsg. M. Marcovich, H. Gärtner. Stuttgart Leipzig; München, 1999. pp. 10, 151–152.
4. Magnus A. Commentarii in octo libros Politicorum Aristotelis. Paris, 1891. T. 8. p. 6.
5. Aquinas Th. Summa theologia. Tustin, 2015. p. 115.
6. Aquinas Th. Contra impugnantes Dei cultum et religionem. 2013, p. 241.
7. Luther M. Predigten über das 5. Buch Mose. Idem. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1903. Bd. 50. 652 p.
8. Melancthon Ph. Loci theologici. CR. Bd. 2011. p. 991.
9. Bodin J. Les six livres de la république. Paris, 1583. P. 474.
10. Hobbes Th. Elementa philosophica de cive. Paris, 1642. P. 178.
11. Alsted J.H. Cursus philosophici encyclopaedia. Herborn, 1644. Bd. 3. pp. 164, 167.
12. Locke J. The Second Treatise of Civil Government. London, 1690. pp. 27, 123–124.
13. Rousseau J.J. Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes. Idem. Oeuvres compl. Paris, 1964. T. 3. P. 164.
14. Pufendorf S. De jure naturae et gentium. 1672. Frankfurt, 1711. Bd. 2. P. 420.
15. Leibniz G.W. Textes inédits. Année, 1949. T. 2. P. 602.
16. Wolff Ch. Institutiones juris naturae et gentium. Halle; Magdeburg, 1754. pp. 31-32.
17. Heineccius J.G. Elementa juris naturae et gentium. Halle, 1738. p. 445.
18. Ludovici C.G. Großes vollständiges Universallexicon. Zedler, 1744. Bd. 39. p. 640.
19. Кант И. Метафизика нравов. Соч.: В 6 т. Москва, 1965. Т. 4, ч. 2. С. 224.
20. Heydenreich K.H. System des Naturrechts. Leipzig, 1795. p. 205.
21. Gros K.H. Lehrbuch der philosophischen Rechtswissenschaft. Tübingen, 1805. p. 168.
22. Krug W.T. System der praktischen Philosophie. Wien, 1818. p. 245.
23. Heeren A.H.L. Ueber die Entstehung, die Ausbildung und den practischen Einfluß der politischen Ideen in dem neueren Europa. Idem. Kleine historische Schrift en. Wien, 1817. Bd. 1. pp. 348–349.
24. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., 1990. С. 228.
25. Wieland C.M. Anmerkungen... zu Einige Bemerkungen über das Sendschreiben des Herausgebers des teutschen Merkurs an Hrn. Prof. Ehlers. Idem. Gesammelte Schrift en. 1. Abt. Berlin, 1930. Bd. 15. p. 470.
26. Gramsci A. Prison Notebooks Of Antonio Gramsci edited and translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London, 1971. p. 447.
27. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge, 1991. p. 49.
28. Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Москва: Весь Мир, 2003. С. 134.

REFERENCES:

1. Aristoteles (1798), Politik / Dtsch. Übers. v. J. G. Schlosser. Lübeck; Leipzig [in English].
2. Tsitseron M.T. (1994), O gosudarstve [About the state.]. M. : Nauch.-izd. tsentr "Ladomir" : Nauka [in Russian].
3. Laertius D. (1999), Vitae philosophorum. Hrsg. M. Marcovich, H. Gärtner. Stuttgart Leipzig; München. pp. 10, 151–152 [in English].
4. Magnus A. (1891), Commentarii in octo libros Politicorum Aristotelis. Paris, T. 8. p. 6 [in English].
5. Aquinas Th. (2015), Summa theologia. Tustin, p. 115 [in English].
6. Aquinas Th. (2013), Contra impugnantes Dei cultum et religionem. p. 241 [in English].
7. Luther M. (1903), Predigten über das 5. Buch Mose. Idem. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, Bd. 50. 652 p. [in English].
8. Melancthon Ph. (2011), Loci theologici. CR. Bd. p. 991 [in English].
9. Bodin J. (1583), Les six livres de la république. Paris, P. 474 [in English].
10. Hobbes Th. (1642), Elementa philosophica de cive. Paris, P. 178 [in English].
11. Alsted J.H. (1644), Cursus philosophici encyclopaedia. Herborn, Bd. 3. pp. 164, 167 [in English].
12. Locke J. (1690), The Second Treatise of Civil Government. London, pp. 27, 123–124 [in English].
13. Rousseau J.J. (1964), Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes. Idem. Oeuvres compl. Paris, T. 3. p. 164 [in English].
14. Pufendorf S. (1672), De jure naturae et gentium. Frankfurt, 1711 Bd. 2. p. 420 [in English].
15. Leibniz G.W. (1949), Textes inédits. Année, T. 2. p. 602 [in English].
16. Wolff Ch. (1754), Institutiones juris naturae et gentium. Halle; Magdeburg, pp. 31-32 [in English].
17. Heineccius J.G. (1738), Elementa juris naturae et gentium. Halle, p. 445 [in English].
18. Ludovici C.G. (1744), Großes vollständiges Universallexicon. Zedler, Bd. 39. p. 640 [in English].
19. Kant I. (1965), Metafizika npravov [Metaphysics of morals], Moskva, [in Russian].
20. Heydenreich K.H. (1795), System des Naturrechts. Leipzig, p. 205 [in English].
21. Gros K.H. (1805), Lehrbuch der philosophischen Rechtswissenschaft. Tübingen, p. 168.
22. Krug W.T. (1818), System der praktischen Philosophie. Wien, p. 245 [in English].
23. Heeren A.H.L. (1817), Ueber die Entstehung, die Ausbildung und den practischen Einfluß der politischen Ideen in dem neueren Europa. Idem. Kleine historische Schrift en. Wien, Bd. 1. pp. 348–349 [in English].
24. Gegel' G.V.F. Filosofiya prava [Philosophy of law], Moskva, [in Russian].
25. Wieland C.M. (1930), Anmerkungen... zu Einige Bemerkungen über das Sendschreiben des Herausgebers des teutschen Merkurs an Hrn. Prof. Ehlers. Idem. Gesammelte Schrift en. 1. Abt. Berlin, Bd. 15. p. 470 [in English].
26. Gramsci A. (1971), Prison Notebooks Of Antonio Gramsci edited and translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London, p. 447 [in English].
27. Habermas J. (1991), The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge, p. 49 [in English].
28. Koen D.L., Arato E. (2003), Grazhdanskoye obshchestvo i politicheskaya teoriya [Civil Society and Political Theory], Moskva, Ves' Mir, [in Russian].